

.....

Mohay Tamás

A néprajz és a néprajzkritika határai

Cikkének megírása idején Niedermüller Péter már több mint másfél évtizede fáradozott azon, hogy a magyar folklorisztika és néprajztudomány művelőjeként idehaza is meghonosítson termékeny elméleti indíttatásokat, új kutatási és elemző módszereket. Noha egy rövid hozzászólásnak nem lehet feladata az itt közrebocsátott fontos elméleti összegző és programalkotó cikket a szerző eddigi munkásságában elhelyezni, néhány előzményt talán nem árt felidézni. Mindenekelőtt azt, hogy az a debreceni néprajzi képzés, ahonnan Niedermüller Péter első szakismereteit szerezhette, a maga döntően kultúrmorfológiai és funkcionalista szemléletével, a történeti elemzés iránti csekély érzékenységgel, az európai távlatok és a provincializmus sajátos keveredésével a hatvanas évek második felétől többeket (például Hoppál Mihályt, Kunt Ernőt, Fejős Zoltánt, Széman Zsuzsát, hogy csak néhányukat említsen meg) is meggyőzött arról, hogy a néprajz modernizálása irányában az antropológiai módszerek, a strukturalizmus, a szemiotika, a fenomenológia felhasználásával, új tematikus egységek kialakításával, a folklór mindennapi életfolyamatainak feltérképezésével, a folklorizmus kutatással, a városi szubkultúrák érzékeny megközelítésével, a kultúra és társadalom összefüggésszereinek a korábbiaknál alaposabb elemzésével, egyszóval az addig használt fogalmak és módszerek kritikai újragondolásával lehet lépéseket tenni. Niedermüller Péter a hetvenes évek közepétől több terepen is végzett szokáskutatásokat (Nyírlugos, Rudabányácska, Répáshuta, Zempléni hegyvidék, egykori abaúj falvak, majd később amerikai magyarok körében), miközben igyekezett meghaladni a "jeles napok" vagy az "agrárkultuszok" fogalmi sémáit. Az 1980-as években érdeklődése és elméleti horizontja egyre szélesedett, folyóiratokban és tanulmánykötetekben írt például a folklorizmus és társadalomkritika, a mindennapok folklórja, a térformák és térhasználati szabályok, a szokáskutatás szemiotikai aspektusai, az urbanizáció antropológiai-néprajzi

.....

kutatása, a játék és kultúra, az etnikai különállás és kulturális együttélés, a paraszti kultúra utóélete, a kulturális etnicitás és társadalmi identitás, az élettörténet és életrajzi elbeszélés szerteágazó témaköreiben¹, s közben társszerkesztővel vagy egyedül tucatnyi kötetet szerkesztett fordításokból, konferenciákból, folklórgyűjtésekből, kutatóintézeti tanulmányokból². Vitaüléseken, konferenciákon újra meg újra kritikai módszertani kérdéseket vetett föl, s nem rajta múlt, hogy ezekre jelentőségüket messze alulmúlva érkeztek csak reflexiók.

Mindezt nem a "tiszteletkörök" íróvásának kultikus szükséglete mondatta el velem, hiszen erre sem a szerzőnek, sem nekem, sem az olvasónak nincsen szüksége. Fontos viszont tudni, hogy ha Niedermüller Péter paradigmákról beszél, akkor azokat belülről ismeri, ha esélyekről, akkor azoknak megvalósulásáért már eddig is sokat tett, s hogy amilyen széles nemzetközi horizonton dolgozik, olyan szerves része a magyar néprajznak és folklorisztikának eddigi munkássága. Cikkének öt – véleményem szerint nem teljesen szervesen összeillesztett – gondolatmenetében találunk egy-egy korábbi megállapítást, egyszersmind a kísérletet arra, hogy a különböző cikkekben korábban már megfogalmazottakat egységes – és a külföldi, például tübingeni olvasó számára is érthető – formában gondolja újra át.³ Mivel az újításoknak, a továbblépésnek mindig szükséges – noha távolról sem elégséges – feltétele a korábbi teljesítmények felülvizsgálata, mi több, azok ki nem mondott előfeltevéseinek, illetve lehetséges felhasználásainak bírálata, nagyon is indokolt, hogy Niedermüller Péter cikkének első harmadát a néprajz kritikája teszi ki. Talán az sem indokolatlan, ha hozzászólásom főként erre a részre szorítkozik, előrebocsátva, hogy az első gondolatmenet némely gyenge pontja természetesen nem kérdőjelezi meg azt, hogy ami utána következik, az helytálló lehet éppen azért, mert egymással viszonylag laza logikai kapcsolatban levő okfejtéseket látok a cikkben, amelyeket a látszat, de talán nem a szerző szándéka ellenére nagymértékben a szerző személyes értékválasztásai fűznek össze.

Ezen értékválasztások egyike, hogy "a világról lehet és érdemes beszélni, írni, s ez a beszédmód, ez az írásmód ismeretelméletileg és morálisan egyaránt elfogadható lehet (...), nem lehet az elméleti problémákat a moráltól, az etikától elválasztva kezelni (...), a kutatás etikai alapelveként artikulálódó elméleti szigorúság az, amit az antropológiai szemlélet integratív funkciójának neveznek" (120. o.). Magam is maximálisan egyetértek ezzel a kiindulóponttal (befejezéssel), s épp ezért látom kérdésesnek az első rész néhány megállapítását. A felületes olvasó számára is világos (akár csak a hivatkozások sorából is), hogy Niedermüller Péter tudományelméleti és ideológiakritikai megjegyzései húsz-harminc évvel ezelőtti nyugat-németországi álláspontokon és okfejtéseken alapulnak, azonban megfogalmazásuk a cikk elején sejteti, hogy azokat Niedermüller Péter sokkalta tágabb körben tartja érvényesnek, mint ahogy azt első megfogalmazói (H. Bausinger, U. Jeggle, N. Schindler stb.) elgondolták. Kiterjedt hazai, de azon túl lengyel, skandináv s más területeket illető néprajzi-tudománytörténeti ismereteit (elég csak utalni számos könyvismertetésére) mintha félreértette volna Niedermüller Péter, pedig ezek bevonása a kritikai elemzésbe sokkal árnyaltabb képet adhatott volna. Azt hiszem, hogy a hatvanas évek német néprajzi vitáiban a kritikai oldal nagy intellektuális bátorságról tett tanúságot, amikor ideológiai terheitől igyekezett megszabadítani olyan fogalmakat, mint nép, hagyomány, falu, gyűjtés – ám nem hiszem, hogy a speciálisan német ideológiai terhekkel szembeni kritikai érvek minden további elemzés nélküli kiterjesztése általános érvényűvé, hasonló

intellektuális bátorságot mutatna. Erősen kétlem például, hogy "a hagyományos néprajz elméleti tisztázatlanságai, gyengeségei, illetve a néprajz különböző reakciós politikai, ideológiai, kulturális célok szolgálatába való állítása között egyenes és szükségszerű összefüggés áll(t) fenn" (92. o.). Könnyű volna természetesen ellenpéldákat hozni, vagy arra utalni, hogy a politikai, ideológiai és kulturális "reakció" (csodálom, hogy Niedermüller Péter ezt a szót még le tudja írni idézőjel nélkül) távolról sem járunk minden esetben kéz a kézben egymással –, de az ellenpéldák legföljebb csak azt mutathatnák meg, hogy egy-egy néprajzi munka hogyan váltott ki ellenállást épp a "reakció" (a konzervatívok? az uralmon levők?) részéről, és a magam részéről sajnos nem látom azt a bizonyító erejű tényanyagot, amivel egy ilyen hipotetikus magasságban megfogalmazott összefüggéssig fel lehetne érni akár cáfolat, akár megerősítés céljából.

Mindez természetesen a néprajz és a hatalom viszonyának elemzésével folytatódik, amelyben – még a szűkszavúan idézett nézetekben is – keveredni látom a néprajzi kutatási tevékenység (a gyakorlat), a néprajzkutató egyéb, nem kutatói tevékenysége, valamint a néprajzi kutatás eredményének, a műveknek a fogalmait. Merőben más viszony ugyanis, ha megírt műveket hatalmi helyzetekben levők felhasználnak a saját céljaik érdekében, és más az, amikor a kutató kutatási tevékenységét állítja a hatalom céljainak (például a határrevízió) szolgálatába, s megint más, amikor a néprajzkutató, kilépve kutatói szerepéből, teszem azt miniszteri székbe ül egy-egy kedvező társadalmi fordulat alkalmával. Némileg dialektikusnak, de inkább ellentmondásosnak tartom Niedermüller Péter azon megállapításait, amelyek szerint "a hagyományos néprajzi kutatás (...) önmagát valamiféle »tisztá«, politikai- és ideológiamentes tudományként tételezte", illetve, hogy "a visszahíródás azonban azt eredményezte, hogy az uralkodó (politikai, ideológiai stb.) értékek számára megnyílt a tudomány területére való behatolás lehetősége" (93. o.). Ismét egy összefüggés, amit példák és ellenpéldák váhatóan nem annyira igazolnak vagy cáfolnak, mint inkább illusztrálnak vagy kevésbé illusztrálnak. Ha ugyanis valaki idézi azokat a határozott mondatokat, amelyekkel Herman Ottó vagy Győrffy István a "magyarság ügye" mellett kiálltak, cáfolja ugyan az állítás egyik felét, de egyúttal bizonyítja a másikat – a körből tehát bajosan lehet kilépni.

A szerző cikke elején leszögezi, hogy kritikája – illetve az általa egyetértőleg idézettek – "nem általában a néprajzra mint tudományra, nem a mai néprajzi kutatások egészére, hanem azoknak arra az irányzatára vonatkozik, amelyeket *hagyományos* néprajzi kutatásnak lehet nevezni" (91. o. kiemelés az eredetiben). Az idetartozó jegyzet a "hagyományos" néprajzi szemléletmód létét egyfelől "aligha tagadható"-nak nevezi, másfelől azzal hozza kapcsolatba, hogy a hagyományos szemlélethez szorosan kapcsolódik a dilettantizmus, amit a "megmentés" feladatainak előtérbe állítása fémjelez. Kétségtelen, hogy a "megmentés" és a dilettantizmus szoros kapcsolatban van egymással: ezt talán úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy a "mentők" érdeklődésének középpontjában értékek, a tudományban viszont inkább problémák állnak. Abban természetesen megint csak lehetnek különbségek, hogy mitől és minek az érdekében akarja valaki megmenteni azt, amit "kutat", és itt esetleg megint lehetne találni példákat arra, hogy a megmentés mozdulatai nem feltétlenül "reakciós" múltba fordulásból, elvakult vagy romantikus modernizációkritikából származnak, hanem például nevelési preferenciákból vagy egyszerűen egyfajta esztétikai értékvilágból. Ellenvetésem nem is azzal kapcsolatos, hogy a hagyományos néprajzi szemléletet olykor a dilettantizmus jellemzi, hanem azzal, hogy elég-e csupán ezzel jellemezni, s a kritikai

.....

attitűd pontos célba juttatása nem követelné-e meg a körültekintőbb fogalmazást. Hasonló gond adódik a *paradigma* fogalmával is, aminek megvan az a furcsa tulajdonsága, hogy nem lehet róla tudni, mettől meddig tart az érvényessége, s azt sem, mire alapozódik – természetesen csak akkor, ha a paradigma rekonstruálása konkrét példák és elemzések elkerülésével zömében más tudománytörténeti kontextusban fogant és kellően nem "honosított" megállapításokra alapozva történik. Niedermüller Péter erre persze teljes joggal válaszolhatja, hogy ő a maga részéről e cikke előtt már jóval elvégezte kritikai értékelését a hazai néprajztudományra vonatkozóan, de nem ártott volna legalább jegyzetben utalni erre ("Új törekvések a magyar néprajzban". In *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen, 1992. 353–370., a cikk 1988-ban íródott). Azt gondolom, hogy a kellőképp átgondolt paradigma-rekonstrukció nemcsak élelemzéséről ismerszik meg, hanem azonkívül körülhatároltságáról, valamint nem utolsó sorban vállalhatóságáról is – azok részéről is, akikre vonatkozik. Ha ez utóbbi nem áll fenn, vagyis ha a "hagyományos" néprajzi szemlélet jegyében alkotók kisebb vagy nagyobb része nem ismer magára a paradigmában, akkor aligha csodálkozhatunk azon, hogy a kritikák oly kevés visszhangot kaptak nálunk.

Ha az olvasó a szerzőtől magától vár némi magyarázatot hiányérzeteire, akkor talán helyesen teszük, ha ezúttal a közvetlen előzményekre emlékeztetünk. A tárgyalt cikk ugyanis bővebb formában már megjelent Miskolcon, a *Komplex kultúrákutatók dilemmái a mai Magyarországon* című kötetben, mely az ugyanott, az 1992. november 6–8-án tartott antropológiai helykereső konferencia előadásait és hozzászólásait tartalmazza ("Empirikus kultúrákutatók, avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában", 27–84. o.). Abban a szövegben néhány – utóbb kihúzott – utalás és jegyzet több ponton még utalásokat tartalmazott az eredeti német tudománytörténeti összefüggésekre. Azonban méginkább így volt ez egy másik, közvetlen előzménynek tekinthető szöveg esetében, amely a *Szimbiózis* című kulturális antropológiai híradó 1992. 1. számában jelent meg "Empirikus kultúrákutatók: egykor és most" címmel a 29–96. lapokon. Itt ugyanis egyértelműen a tübingeni néprajzi iskola néprajzkritikájának felidézéséről van szó annak érdekében, hogy az empirikus kultúrákutatók önmaga megfogalmazásának kezdeteire fény derülhessen, s ezt követi a hosszabb (és ott még bővebb) elméleti kifejtés azokról a tudományelméleti fordulatokról, amelyek a ma interpretatív és fenomenológiai nevezett kutatási megközelítésekhez vezettek. Mindez természetesen messzemenően nehéz helyzetbe hozza az olvasót, hiszen ugyanazon mondatok értelme más itt és amott. "Amikor valamely tudományterület szempontrendszerének, megközelítési módjainak, kutatási gyakorlatának kritikai értelmezéséről van szó, akkor mindezt a tudománytörténeti örökség kontextusában kell (mert csak ott lehet) elvégezni.", olvassuk az 92. oldalon, s ezután kontextus nélkül következnek a már idézett passzusok a reakcióról és a néprajztudomány "hamis tudatá"-ról (utalással Karl Mannheimre, de utalás nélkül a *Német ideológiára* vagy a *Történelem és osztálytudat*ra). A *Szimbiózis*-beli szövegben itt féloldalas tudománytörténeti kontextus következett – s a példákat talán fölösleges szaporítani, de talán enélkül is kiviláglik, hogy Niedermüller Péter aligha tett eleget a maga elé tűzött kíváncsnak e téren. Az már egy másik cikk témája lehetne – de egy-két utalás talán érzékeltethette volna –, hogy a tübingeni iskola kritikája milyen érveket gyűjtött csokorba a "hagyományos" szemléletet képviselők oldalán, vagy hogy milyen modernizációhoz vezetett azok körében, akik magukat nem sorolták az empirikus kultúrákutatók közé.

.....

A hagyományos néprajzot természetesen az empirikus kultúrakutatáson kívül más oldalról is méltán érheti kritika, s Niedermüller Péter utal is rá, hogy "a kulturális antropológiai kutatások – Kelet-Európában mindenütt – a néprajztudomány keretein belül, de a néprajztudomány hagyományos paradigmáinak ellenében alakultak ki" (90. o.). Adós marad viszont annak bemutatásával vagy legalább érzékeltetésével, hogy a tübingeni iskola létrejötte előtt vagy azzal párhuzamosan – miféle antropológiai hagyomány szivárgott be a kelet-európai néprajztudományokba (nálunk például gondolhatunk Fél Edit és Hofer Tamás Átány-kutatásaira vagy Sárkány Mihály gazdasági antropológiai elemzéseire), s ezek hogyan hatottak egyszerre egyfajta megújulás és megmerevedés irányába. Cikkének korábbi változatában utal rá, hogy a tübingeni empirikus kultúrakutatók olykor nagyon is elhatárolják magukat az antropológiától (*Szimbiózis*, 31. 3. jegyzet) – milyen közösséget lát Niedermüller Péter a kettő között? Mindez annál inkább fölmerül, mivel a jelen cikk címe a kulturális antropológia esélyeinek bemutatását villantja föl – korábban ugyanez az okfejtés az *Empirikus kultúrakutatás* címet viselte. Ennyire szinonimája volna egymásnak a kettő?

Igen érdekes – és nagyon fontos – volna megvizsgálni a "hagyományos" néprajz néhány alapfogalmát, módszertani eljárását – mint nép, hagyomány, kultúra, falu, adatközlő, -gyűjtő, történetiség stb., melyeken Niedermüller Péter végigmegy – abból a szempontból is, hogy ezek mennyire egységesek vagy különbözőek az eltérő nemzeti néprajztudományok keretein belül, mennyire állandóak, illetve mennyire hatottak rájuk – helyesebben használókra és alkalmazókra – az aktuális társadalmi körülmények, kihívások, tudományos fejlemények. Egy figyelmes elemzés alighanem látna különbségeket például a német és a tőle keletebbre fekvő országok fogalomhasználatai között – ha másért nem is, azért, mert Magyarországon vagy Romániában a két világháború között egészen másként nézett ki egy "hagyományos" parasztfalu, mint Németországban: másfajta közvetlen tapasztalatokat szerezhetek benne nemcsak a kutatók, hanem a hatalom gyakorlói és az ideológiai elvárások megfogalmazói is. Sajnos ezzel nemcsak Niedermüller Péter marad adós, hanem természetesen e hozzászólás is. Az idő és a terjedelem rövidsége miatt le kell mondanom a cikkben felvázolt kritikai és elméletépítő horizontok további elemzéséről is – abban a reményben, hogy azok megfontolását a későbbiek során az elmélet alkalmazásai, az empiriát és kultúrakutatást ötvöző antropológiai elemzések is elősegítik majd.

Budapest, 1994. március 7.

Jegyzetek

1. Néhány az idevágó munkák közül:
- (1974): "Kalendáris szokások Nyírlugason." *Szabolcs-Szatmári Szemle* IX. 35–54.
- (1976): "A Katalin-ág az abaúji nép szokásaiban." *Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, XV. 69–73.
- (1977): "A »vesszőzés« és az analóg népszokások szemiotikai elemzése" In *A társadalom jelei*. Bp. 156–163
- (1977): "Interetnikus kapcsolatok a Zempléni hegység falvainak szokásrendszerében." *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XVI. 227–237.
- (1978–79): "A tavaszi és a nyári ünnepkör szokásai a Zempléni hegyvidéken." *Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, XVII. 113–119.

- (1980): "Adatok a Rudabányácska településtörténetéhez." *Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, XVIII. 80–95.
- (1981): "Folklorizmus és társadalomkritika." *Folkról – társadalom – művészet*, 9. 61–67.
- (1981): "A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai." In *Folklór és mindennapi élet*. Bp. 192–219.
- (1981): "Térformák és térhasználati szabályok a falusi kultúrában." *Kultúra és közösség*, 5. 78–84.
- (1981): "A családi élet szokásai és a társadalmi viselkedés szabályai a Zempléni hegyvidéken." In *Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegyvidékről*. Miskolc, 295–310.
- (1981): "A szokáskutatás szemiotikai aspektusai." In *Előmunkálatok a magyarság néprajzához*, 9. 177–200.
- (1983) (Fejős Zoltánnal): "Témák és irányzatok a városok antropológiai-néprajzi kutatásában." *Valóság*, 2. 48–59.
- (1984): "Városi antropológia: történeti megközelítések." In *Történeti antropológia*. Bp. 97–105.
- (1984): "Az életmód mint a mindennapi élet stratégiája." In *Életmód: modellek és minták*. Bp. 360–373.
- (1984): "Kalendáris szokások." In *Répdshuta*. Miskolc, 313–329.
- (1985): "Egyházi élet, vallás és kulturális hagyomány egy amerikai magyar közösségben." In *Vallási néprajz*, II. Bp. 274–306.
- (1985): "Játék és kultúra: a néprajzi megközelítés lehetősége." *Forrás* XVII. 10. 28–34.
- (1987): "Irányzatok és módszerek a néprajzi szokáskutatásban." *Népi kultúra – népi társadalom*, XIV. 291–315.
- (1987): "Etnikai különállás és kulturális együttélés." In *Folklór és tradíció*, 4. Bp. 348–358.
- (1977): "A paraszti kultúra utóélete..." *Folklór archívum*, 18. 65–134.
- (1989): "Paraszti kultúrvárosi kultúra, nemzeti kultúra." *Janus*, 6:1. 75–86.
- (1988): "Élettörténet és életrajzi elbeszélés." *Ethnographia* 99. 376–389.
- (1989): "Kulturális etnicitás és társadalmi identitás." In *Az identitás kettős tükörben*. Bp. 204–233.
- 2.N Zhánykiragadottkötet:
- (1981): *Folklór és a mindennapi élet*. Bp.
- (1982) (Fejős Zoltánnal): *Tájékoztató bibliográfia a városok néprajzi-antropológiai kutatásához*. Bp.
- (1983) (Hoppál Mihállyal): *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Bp.
- (1984) (Voigt Vilmossal): *Folklorismus today*. Bp.
- (1982) (Zenik Józseffel): *Folklór és kulturális alternatívák*. Bp.
- (1986): *Életsorsok Zombón*. Bp.
- (1986) (Lammel Annamáriával): *Folklór – kultúra – életmód: városantropológiai perspektívák*. Bp.
- (1987) (Hofer Tamással): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Bp.
- (1988) (Hofer Tamással): *Life History as Cultural Construction*. Bp.
- (1989) (Váriné Szilágyi Ibolyával): *Az identitás kettős tükörben*. Bp.
3. Csak emlékeztetek arra, hogy 1988 novemberében a Magyar Tudományos Akadémián rendezett konferencián Niedermüller Péter "A néprajzi kutatás jelene és perspektívái: eredmények, feladatok, megközelítések" címmel tartott előadást, amelynek egy részlete megjelent az *Ethnographiában* "Egy tudomány válaszútjai" címmel (101., 1990. 127–129.), Szent-Iványi István vitázó hozzászólásával. Átdolgozva jelent meg az írás a *BUKSZ*, 1989 decemberi számában "A néprajztudomány válaszútjai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái" címmel (79–84). Erre válaszként Barabás Jenő levelet írt (*BUKSZ*, 1990. [tavasz] 3–5.), Sárkány Mihály vitacikkét "Vágyak és választások" (*BUKSZ*, 1990 [ész] 288–294), amit valamivel később Takács András hozzászólása követett (*BUKSZ*, 1992 [tél] 419–421). 1991. március 20-án ezen kívül még a Néprajzi Múzeum adott helyet egy vitának, ami "A BUKSZ-vita előben" címet kapta, s ahol ugyancsak hangzottak el felszólalások. Természetesen más a műfaja a mégoly átgondolt vitacikknek, s megint más az elméleti összefoglalásnak, ezért a Niedermüller Péter jelen tanulmányát nem annyira a vita folytatásának, mint inkább magasabb szintre emelésének tartom.